

URBANIZAM I ARHITEKTURA GRČKOG GRADA FAROSA

Autor donosi svoje viđenje kako je izgledao grčki grad Faros u IV. st. pr. Krista, oslanjajući se na dosadašnje arheološke nalaze u staroj jezgri grada Starog Grada i literaturu.

Ključne riječi: Faros; Stari Grad; Hora - polje Starog Grada; proporcije istostraničnim trokutom; urbanizam; arhitektura.

Kako je izgledao grčki grad Faros u tlocrtu? Mnogi prije dali su urbanističke okvire grada: dr. Niko Duboković Nadalini (1965.), Branimir Gabričević (1968.), Mladen Nikolanci i Jakša Barbir d.i.a. (1980.). Oni crtaju grad Faros pogrešno, jer nisu tada imali arheološke nalaze koji su danas dostupni. Dr. N. Duboković Nadalini, Branimir Gabričević i Mladen Nikolanci crtaju samo okvir grada, a ne i kako je izgledao unutra. Jakša Barbir¹ je prikazao unutarnji raster bez ikakvih dokaza, arheoloških nalaza koji to mogu potvrditi. Prvi crta kako je izgledala uvala i do gdje je dosezalo more u IV. st. pr. Krista i ukazuje da je grad Faros građen na poluotoku. U svom radu ne daje niti jedan crtež ili fotografiju arheološkog nalaza. Navedeni autori nisu imali arheološke nalaze koje su danas dostupni. Znali su samo za „sjeverni bedem“ u kući Tadić-Gramotorov i Plančić i za južni zid u podrumu kuće Remete.

Vinko Tarbušković² donosi crtež gdje je mogao biti sjeverni zid grada, odnosno do kuda na sjeveru može dosezati grad Farija, jer dosadašnji arheološki nalazi to pokazuju, pa stoga sjeverni bedem grada nije ondje gdje ga crtaju prethodnici, u pravcu zida kuće Tadić-Gramotorov i Plančić, kao i istočni bedem u pravcu kuće Remete. U arheološkim nalazima još nisu pronađeni sjeverni i zapadni bedem grada. Dr. Branko Kirigin ne donosi crtež grada, ali piše da urbanistički

¹ Jakša Barbir, Urbanistički razvoj Staroga Grada, *Prilozi povijesti otoka Hvara* XII, 2014., 41-58.

² Vinko Tarbušković, *Farija - rimski grad i otok*, Hvar, 2018.

crteži veličine grada koji su crtali prethodnici nisu točni, jer to arheološki nalazi potvrđuju, a „sjeverni bedem“ u kući Tadić-Gramotorov nije grčki već rimski, jer je temeljen na debelom sloju zemlje i na grčkoj građevini koja se podvlači ispod njega.³ Prema njemu, jedno polje Hore veličine je 181,2 : 902 m u omjeru 1 : 5, a jedna stopa veličine je 30,21 cm.⁴ Na drugom mjestu pak tvrdi da je jedna stopa za Horu veličine 30,26 cm,⁵ i za grad Faros ne bi mogla iznositi 29,57 cm, jer se razlikuju, a radili su ih isti majstori Grci. Također tvrdi da veličina stambene jedinice od 100 stopa za njenu dužinu od 29,84 m nije utvrđena arheološkim nalazom, iz čega proizlazi veličina stope 29,84 cm (različito od 29,57 cm).

Veličina stambene jedinice po dr. Jasni Jeličić Radonić je 100 : 75 stopa, 29,57 × 21,78 m, koje treba još arheološkim nalazima utvrditi. Jeličić Radonić prikazuje veličinu grada Farosa pa označava nekoliko stambenih jedinica u omjeru 3 : 4 uz pretpostavku gdje su mogle biti dvije glavne ulice. To bazira samo na dva nalaza: istočnom ulazu u grad i nalazu ulice u ulici Put torjuna, za koji ne objavljuje ni crtež i ni fotografiju.⁶

Marin Zaninović navodi da jedan olimpijski stadij iznosi 192 m, koji ima 600 stopa. Iz ovog proizlazi da je jedna stopa 32 cm. Jonska stopa, koju su koristili stanovnici Farosa, iznosi 29,5 - 29,7 cm. Po Zaninoviću širina polja izmjerena s karte iznosi 180 m.⁷

Kako bismo točno izračunali veličinu stope za Horu trebamo točno izmjeriti širinu i dužinu polja u cm na desetke pozicija i naći prosjek. Geodeti Miljenko i Nikola Solarić to su već učinili i, prema njima, stopa za Horu iznosi **30,26 cm**. Ne vjerujem da je širina polja točno 180 odnosno 181 m. Kad bi bilo, kako su geodeti utvrdili, jedan stadij 181 m = 600 stopa, a jedna stopa **30,26 cm**, tada bi širina polja bila **181,56 m**, dakle ne 181 m, a dužina bi iznosila 181,56 × 5 = 907,8 m, a ne 905 m. Ako je širina parcele Hore točno 181 m tada je jedna stopa 30,1666 cm, a ne 30,26 cm. Budući je stopa izražena u centimetrima i milimetrima tada širinu polja treba izraziti u metrima i centimetrima, a ne zaokruživati cijeli broj.

³ Branko Kirigin, *Faros - parska naseobina. Prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji*, Split, 2004.

⁴ Branko Kirigin, *Faros - parska naseobina*, doktorska disertacija, Zadar, 2000.

⁵ Branko Kirigin, Jasna Jeličić Radonić, Miroslav Katić, *Faros - osnivanje grčkog grada - I*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu XLIX, 2016., 305-311; to navodi prema Miljenko Solarić - Nikola Solarić, *Iskolčenje zemljišnih čestica i najstariji kamen međaš u Hrvatskoj iz 4. st. prije Krista, Kartografija i geoinformacije, časopis hrvatskog kartografskog društva* 8, 2009., 58-77.

⁶ Jasna Jeličić Radonić, *Faros i pitagorejska načela urbanog planiranja, Filozofska istraživanja* 146/37, 2017., 231-237.

⁷ Marin Zaninović, *Grčka podjela zemljišta u polju antičkog Pharosa, PPOH VII*, 1983., 3-10.

Jelena Batrnek smatra da jedna parcela Hore iznosi 181×905 m (1 : 5), jedna stopa 30,21 cm, a putovi Hore 10 stopa, oko 3 m.⁸ Ako je stopa 30,21 cm tada je širina polja 181,26 m. Što je točno? Ne znam. To je važno znati radi utvrđivanja veličine grada, njegovih stambenih inzula i ulica.

Lijevo: antički grčki grad Olint i desno: fotografija ulice pred crkvom sv. Ivana s pogledom na zvonik.

Želio bih prema raspoloživim arheološkim nalazima prvo utvrditi gdje su se mogle nalaziti ulice i u kojem rasteru. Trebam utvrditi i modul stambenih jedinica grada. Katalog *Pharos antički Stari Grad* prikazuje sve nalaze otkrivene do 1995. g. u opisu, crtežima i fotografijama.⁹

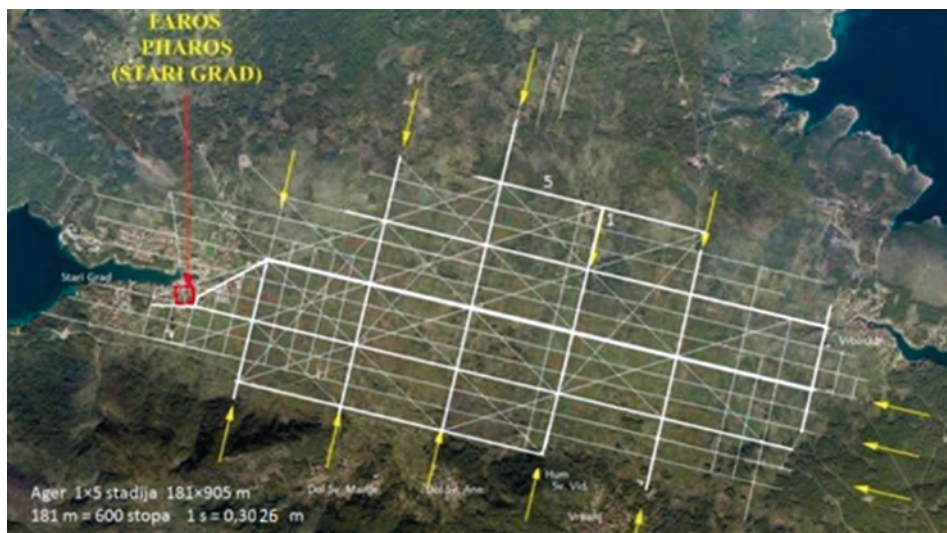
Izvršeno je cjelovito arheološko sondiranje u jugoistočnom uglu bedema grada i u kući Remete i oko nje i pri kopanju za polaganje kanalizacije u ulici istočno i južno od župske crkve sv. Stjepana i na Ploči do 2013. godine. Kod crkve sv. Ivana arheološki nalazi pokazuju kolike su bile grčke kuće, gdje se nalaze ulice i gdje se nalazi bedem grada. Jedna je ulica ispred crkve sv. Ivana i ide u smjeru sjever-jug. Unutar župske kuće arheološki nalaz otkriva ulicu.¹⁰ U kojem smjeru ide ta ulica? Pretpostavljam da ide u smjeru sjever-jug, pa je to ista ulica koja polazi prema sjeveru od prostora ispred crkve sv. Ivana, ako zapadni zid crkve sv. Ivana leži na zapadnom zidu grčkog stambenog bloka. Istraživalo se skroz uokolo crkve sv. Ivana. Sa zapadne strane izvedena je drenaža uz pročelje, kako ne bi

⁸ Jelena Batrnek, Grčka kolonizacija Pharosa, *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti* 4, Osijek, 2012., 2-7.

⁹ *Pharos - antički Stari Grad*, katalog izložbe, Zagreb, 1995.

¹⁰ Nalaza, nažalost, nema u crtežu, opisu i fotografiji, jer je arheološko istraživanje izvršeno iza 1996. g., a nisu ga objavili ni Kirigin ni Tarbušković.

zid crkve uhvatio vlagu. Jasna Jeličić Radonić je vodila te radove, ali u katalogu nema niti riječi je li što nađeno sa zapadne strane crkve, odnosno leži li zapadni zid crkve na grčkom zidu? Mislim da leži, jer leže sjeverni i južni zid. Ako postoji već jedna ulica i njezin smjer i druga ulica istočno od crkve sv. Ivana možemo izmjeriti razmak između dviju ulica.

Polje - Hora Starog Grada i njegov raster s putovima i označenim položajem grada Farosa.

Znamo da je modularni sistem Hore 1 : 5 stadija. Uzimam da stadij iznosi 181 m. To je velika mjera za modularni sistem blokova zgrada unutar grada, ali može biti dužina gradskog bedema. Ona bi trebala biti višestruko puta manja. Postoji razmak ulica, pa stoga imamo i širinu modula stambenog bloka. On iznosi 1/8 stadija, 22,625 m. Ako je modul 1 : 5 tada znamo i dužinu stambenog bloka grada. Mislim da blokovi u Farosu nisu u omjeru 1 : 5, kao u antičkom grčkom gradu Olintu, već manji. Još to ne znamo, ali će se otkriti samim rasporedom razmaka blokova i ulica.

Od VII. st. pr. Krista započinje u Grčkoj razdoblje planske izgradnje gradova. Atenski vladari Drakon i Pizistrat donijeli su zakone kojim su propisivali pravila gradnje, red koji je do tada bio vrlo „nemiran“. Tvorac prototipa grčkog kolonijalnog grada bio je Hipodam iz Mileta, koji je tražio da u polisu budu prisutni red i ljepota. Trebalo se raditi prema propisanim kanonima. Djelovao je u Ateni u V. st. pr. Krista kao urbanist, teoretičar i filozof. Aristotel ga opisuje kao čovjeka izu-

zetnih sposobnosti.¹¹ Prema tome grad Faros je ortogonalni grad, s pravocrtnim bedemima, pravilnim, paralelnim rasterom ulica i blokovima stambenih zgrada jednakih veličina i tipskim inzulama, kao u gradovima Olintu ili Timgradu.

Drugi arheološki nalazi nam otkrivaju uglove grčkih kuća, ulazna vrata i ulice, pa iz tih podataka može se utvrditi gdje je bila ulica. Otkriveni nalazi govore o rimskom periodu, jer su otkriveni njihovi mozaici u grčkim kućama i slikarije na žbuci. Rimljani su koristili grad i nisu ga rušili i ponovno gradili po svom ukusu, već su samo adaptirali postojeću arhitekturu. Izrađeni mozaici i slikarije na grčkim zidovima to potvrđuju. Dakle, Rimljani su živjeli u grčkom gradu i nisu mijenjali arhitekturu i urbanizam grada. Možda su spajali dva bloka zajedno. Onim Rimljanima kojima se nije sviđjelo živjeti u gradu, jer su grčke kuće bile za njih vrlo jednostavne, izgradili su vile van grada. Tek u kasnoj antici Rimljani su grčki grad Faros smanjili gradnjom novih bedema, pri čemu su rušili grčke bedeme, da bi tim kamenjem izgradili novi, „sjeverni bedem“, koji je tanji (1,8 m) od grčkog koji ima širinu 2,5 m istočni i 2,7 m južni. Možda su s određenih dijelova uzeli sve kamenje bedema do samog živca, pa se kod arheoloških sondiranja na bedem neće naići. U predjelu polja zvano Kupinovik nalazila se antički pogon za preradu ulja, koja nije ograđena nikakvim bedemom. Tako i pronađene vile rustike nisu ograđene bedemima. To su Rimljani, ali Grci su živjeli u gradu Farosu, zauzeli polje i podijelili ga na jednake dijelove i obrađivali. Grad Faros je unutar bedema imao sve sadržaje koje jedan grčki grad ima. Još niti jedna javna grčka zgrada nije pronađena, čak ni agora.

Gdje su bedemi grada Farosa?

Jugoistočni ugao gradskih bedema je otkriven, kao i dio južnog bedema jugozapadno od crkve sv. Ivana. U kući Remete vidi se sjeverno lice južnog bedema, te istočno od kuće Remete do istočnog ugla bedema. Svi koji su crtali okvir grada Farosa istočni bedem lociraju na mjestu gdje ga crta Niko Duboković Nadalini,¹² osim Jasne Jeličić Radonić, koja je i vodila istražne radove.

„Sjeverni bedem“ u prizemlju kuće Tadić-Gramotorov zapadno od zvonika crkve sv. Stjepana nije grčki zid, kao ni temeljni zidovi zvonika. Otkriven je u sjevernoj sondi u konobi Plančić sjeverozapadni ugao grčke građevine, kojoj je zid u smjeru sjever-jug dijelom poništen gradnjom bedema i podvlači se

¹¹ Suzana Dobrić Žaja, Grčki polis u oblikovanju grada, *Nova Akropola* br. 53.

¹² Niko Duboković Nadalini, *O fazama razvitka kulture na Hvaru*, Publikacija br. 14 Historijskog arhiva - Hvar, Hvar, 1965.

pod njim, pa se pretpostavlja da su Rimljani suzili veličinu grada gradnjom ovog bedema kamenjem bedema grčkog grada Farosa. Preselili su se u sjeverni dio grada, jer je vjerojatno južni dio grada s bedemima bio znatno oštećen od najezde neprijatelja. Zašto bi zvonik zidali na ostacima temelja grčkog bedema, koji Grci zidaju u suho? Za zidanje zvonika od samog temelja, koji je položen na čvrstoj stijeni - živcu, upotrijebljeno je kamenje grčkog bedema, koje se moglo donijeti od bilo kud i zidano je mortom u škarpi. Na zvoniku piše: *Ostaci zidina grada dali su početak ovog zdanja, a ono što predstavljaše ulaz u grad sada su vrata u svetišta hrama*. Dakle, piše da su kamenje grčkih bedema uzeli za gradnju zvonika. Iz drugog dijela rečenice zaključujem da je do crkve sv. Stjepana prije bio ulaz u utvrđeni grad Faros. Kod izrade kanalizacije u ulici južno od župske crkve sv. Stjepana vršena su arheološka istraživanja i otkriveni zidovi grčkih zgrada, koji idu u smjeru istok-zapad i sjever-jug te jednobojan mozaik s bijelim kamenčićima, koji me podsjeća na onaj iz termi u Issi (Visu), koji se podvlači ispod trga južno od župske crkve, pa pretpostavljam da su tu možda bile terme. Zidovi daju naslutiti da je južno od njih bila ulica, koja je prolazila u smjeru istok-zapad prema gradskom ulazu na istoku. Zato istočno u toj ulici nema nalaza arhitekture. Nije se u nalazima kopalo do živca, jer hitnost izvođenja radova na izradi kanalizacije nije dopuštala, pa se na istočni bedem nije moglo naići.

Istočni bedem ide prema sjeveru u pravcu istočnog gradskog bedema i prema mom mišljenju je tu u samoj ulici istočno od župne crkve sv. Stjepana. Ulica je kopana za polaganje cijevi kanalizacije 2013. g., doduše plitko pa se nije naišlo na kamenje istočnog bedema. Trebalo se istraživati dublje, ali zbog brzine izvođenja radova nije bilo moguće. Šteta! U predjelu trga Ploča kod izrade iste kanalizacije pronađeno je nekoliko komada kamena bedema kojima je bio obložen kanal za oborinske vode.¹³ Ispod poda današnje župne crkve sv. Stjepana su ostaci temeljnih zidova stare starohrvatske crkve iz 9.-10. stoljeća, koja je u tlocrtu bila manja i zidana je u to vrijeme unutar bedema grada Farosa, a ne izvan i do te crkve bio je ulaz u grad. Ta crkva je bila katedrala, jer je u Starom Gradu stolovao biskup (do 1278. g.). U župnoj crkvi se još nisu vršila arheološka istraživanja. Gdje završava istočni bedem na sjeveru bit će kasnije riječi.

Južni bedem proteže se prema zapadu od istočnog ugla. Ne vjerujem da skreće prema jugu na mjestu kako to crtaju Barbir¹⁴ i Jeličić Radonić,¹⁵ jer iz kojeg

¹³ Muzej Staroga Grada, Izvještaj za 2013.

¹⁴ Barbir, Urbanistički razvoj, 50.

¹⁵ Jasna Jeličić Radonić - Miroslav Katić, *Faros. Osnivanje grčkog grada*, Split, 2015.

razloga bi on baš na tom mjestu skretao? Navodno da od tog mjesta počinje Hora prema istoku,¹⁶ a raster Hore je nacrtan i južno i zapadno od grada. Jeličić Radonić ne spominje da je pronađen ugao zida, što se lijepo vidi na fotografijama. U iskopanoj sondi na jednoj višoj međi između dva polja južno od Vukovarske ceste nađen je zid koji podsjeća na zid grčkog bedema.¹⁷ Na mjestu nalaza južnog bedema, koji je zatrpan, jer se nalazi usred prometne ulice, otkriven je grčki zid $d = 1\text{m}$ koji ide okomito na bedem i u pravcu juga. Vjerojatno se radi o kuli koja je bila prislonjena uz bedem radi zaštite grada.¹⁸ Budući se sonda trebala zatrpiti zapadno u produžetku zatrpane je otvorena nova (na mjestu srušene trafostanice) u kojoj je očekivano otkriven u nastavku južni bedem grada Farosa, koji ide u pravcu zapada. Tu se nalazi zapadni zid kule koji ide prema jugu okomito na južni bedem. Na zapadnom kraju te nove sonde nije je pronađen ugao bedema, a Jasna Jeličić Radonić crta isto skretanje bedema prema jugu (malo zapadnije od Barbirove pozicije) i crta kulu, o kojoj piše u katalogu.¹⁹ Skretanje bedema još nije otkriveno! Treba kopati dalje prema zapadu, koliko se može, od otvorene sonde južnog bedema.

Dominikanski samostan je van zidina grada, jer se samostani inače grade izvan zidina grada i utvrđuju. Dominikanski samostan je utvrđen, ima kule. Dakle, južni zid je pravocrtan sve do zapadnog ugla, a zapadni ugao je na jugoistočnom uglu zida vrta Tvrdalj. Da je to baš tako treba utvrditi temeljitijim arheološkim sondiranjem. Možda ne nađemo ništa, jer je Petar Hektorović uzeo sve za gradnju Tvrdalja, preradivši kamenje prema tadašnjim uzancama obrade kamena za zidanje. Pronađeni su sondiranjem ostaci grčke građevine južno od dominikanskog samostana blizu crkve sv. Nikole i u kući u Vukovarskoj cesti broj 2. Znači li to da je grad dosezao južno do iza crkve sv. Nikole? Zar nije moglo biti izgrađenih grčkih zgrada i izvan okvira bedema Farosa?

¹⁶ Barbir, Urbanistički razvoj.

¹⁷ Tarbušković, *Farija* - nažalost ne donosi fotografiju ni crtež tog nalaza, niti spominje mjere.

¹⁸ *Pharos - antički Stari Grad*, katalog.

¹⁹ Isto.

Antički grčki grad Pirej

Antički grčki grad Milet

Zapadni zid ide ulicom prema crkvi sv. Roka i ide pravocrtno prema sjeveru. Ta ulica, koja prolazi istočnom stranom Tvrđalja, paralelna je s ulicom koja se nalazi pred crkvom sv. Ivana. U toj ulici nisu izvršena sondiranja. Tvrđalj nije obuhvaćen bedemom grada jer je tu bilo more, prema Barbirovoj liniji obale. Nizina na mjestu današnjeg trga Tvrđalj u IV. st. pr. Krista vjerojatno bi samo poplavila za vrijeme plime. Građevinski pravac kuća zapadno od trga Tvrđalj paralelan je s ulicama grada i ima smjer sjever-jug.

Antički grčki kolonijalni grad Prijena i antički grad Thasos

Mnogi antički gradovi imali su luku ograđenu bedemom i čvrsto branjenu kulama. Branimir Gabričević i njegov istomišljenik Mladen Nikolanci u karti Starog Grada opasuju bedemom i Tvrđalj.²⁰ Mladen Nikolanci je izvršio šest sondi, dvije

²⁰ Branimir Gabričević, Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali

istočno i četiri zapadno na pravcu zamišljenih bedema, ali nije našao bedeme.²¹ Hektoroviću je Tvrđalj bio ljetnikovac i građen je kao utvrda izvan okvira grada. Je li Tvrđalj građen na pristaništu? Petar Hektorović o tome nigdje ne piše.²² Ne vjerujem da mu je sve to kamenje, koje je koristio Hektorović za zidanje, iz nekog njegovog kamenoloma, kao ni kamenje za zidanje svih starogradskih kuća. Spominje li Petar Hektorović igdje kamenolom iz kojeg je vađen kamen za njegov Tvrđalj? Gdje je nestalo pusto kamenje s gradskog bedema Farosa i grčkih i rimskih kuća? Nije toga bilo malo. Vjerojatno je prerađeno za gradnju kuća novim stanovnicima. Možda su ga uzeli i graditelji Dioklecijanove palače. Tako je moglo nestati, mjestimično, sve kamenje gradskog bedema i kuća Farosa i sondiranjem ih tu više nećemo naći. Ne vjerujem da je Tvrđalj građen u moru usred uvala. U vrijeme gradnje Tvrđalja uvala je bila već nasuta, nije bila više „Osekaj“.²³ Trg Tvrđalj je popločan 2016.-2017. g. i nema riječi o ikakvim arheološkim sondiranjima. Samo imamo izvješće Muzeja Staroga Grada kako su zidani kanali za oborinske vode. Nema niti riječi o sondiranju u samoj zgradi Tvrđalja kada se preuređivala. Je li se istraživalo i u vrtu Tvrđalja s istočne strane? Ne vjerujem da su učinjeni propusti.²⁴ Na rivi su vršeni veliki iskopi za kanalizacijski kolektor. Ni o tome nema spomena. Možda se i našlo što, ali arheolozi još to nisu objavili. Vjerojatno su vršeni iskopi u ulicama za priključak kuća na kanalizacijski kolektor. I da nije ništa nađeno trebalo bi napisati: nije ništa nađeno tu i tu!²⁵

Sjeverni bedem je pratio rub obale. Gdje je bila obala? Opet nam mogu koristiti arheološki nalazi. Njih ima, ali nedovoljno da bi nam rekli što god o sjevernom bedemu. Ne znamo ništa niti o zapadnom bedemu, jer još nije otkriven. Mnogi su antički grčki gradovi građeni na poluotoku i njihovi bedemi prate rub obale i građeni su u moru (npr. Pirej, Milet, Prijena i Thasos). Čak je i luka ograđena zidom. Je li grad Faros građen na poluotoku? Sjeverni bedem je srušen kao i ostali u Farosu, ali dio je ostao ispod temelja kuća i rive u moru. Riva je kopana zbog kanalizacije, ali nitko od autora ne spominje eventualne nalaze pri iskopu. Možda nije kopano dovoljno duboko? Trebalo je kopati dublje u moru, ali to izi-

Jadrana, VAHD LXVIII, 1966., 147; Mladen Nikolanci, Antikni spomenici otoka Hvara, *Popis spomenika otoka Hvara*, Publikacija br. 7 Historijskog arhiva - Hvar, Split, 1958., 49-58.

²¹ N1, N2, N3, N4, N5 i N6 označene na karti 5 - Kirigin, *Faros*.

²² Tarbušković, *Farija*, 63.

²³ Barbir, *Urbanistički razvoj*, 45; Tarbušković, *Farija*, 63.

²⁴ Tarbušković (*Farija*) ne spominje nikakva arheološka istraživanja na trgu, u zgradi i vrtu Tvrđalja.

²⁵ Muzej Starog Grada vrši arheološka istraživanja, surađuju s Gradom, Hvarskim vodovodom, Komunalnim poduzećem i Elektrodalmacijom kada se trebaju kopati ulice i objavljuje svoje radove u izvješćima o radu u proteklom razdoblju. Izvješća Muzeja Stari Grad objavljena su na internetu.

skuje posebnu tehniku i pumpanje mora iz sonde, kako bi se temeljito istražilo.²⁶

Iskopine istočno od crkve sv. Ivana (među stablima je kuća Remete) (lijevo)
i ulaz u antički grad Mikenu (desno)

Bedemi grada, mislim, čine u tlocrtu kvadrat ili pravokutnik, idu pravocrtno, a možda se i negdje lome. Ne odbacujem tu mogućnost. Plato na kojem je grad građen je prilično ravan, pa iz tog razloga smatram da bedemi idu pravocrtno. Kada su bedemi u moru može se lakše obraniti grad. Je li takav slučaj i kod grada Farosa? Vjerujem da je tako, jer su Grci tako zidali bedeme grada. Budući je Faros kolonijalni grad bedemi su građeni pravocrtno kao u gradovima Olintu ili Timgradu.

Pitam se zašto je ulica Šiberija locirana tako koso i pravocrtno ide na istok, pa ulazimo pod istim smjerom u ulicu Put Gospojice, s kojom ulazimo u *Decumanus maximus*, glavni, najširi put kroz polje, koji je do danas sačuvan *in situ*.²⁷ Dakle, Šiberijom se ulazilo u grad iz polja, ali, je li baš tako bilo u IV. st. pr. Kr.? Možda, jer se putem iz Hvara dolazilo u Stari Grad i dalje nastavilo Šiberijom za ući u *Decumanus maximus*. Ulaz u grad bio je gdje je i danas južno od crkve sv. Stjepana, i sjeverno od crkve sv. Ivana, a možda i na mjestu ulaza u trg Veli Škor. Istočno od crkve sv. Ivana bedem skreće prema zapadu i očituje se ulaz i popločana ulica kojom se ulazilo u grad. Grci su među bedeme uvlačili ulaz grada. Na primjer, ulaz u grad Mikenu je uvučen među bedeme radi efikasnije obrane. Treba

²⁶ Nalaz bi trebalo odmah objaviti, ma kakav bio, nacrtati ga i fotografirati, pa ustupiti Muzeju Starog Grada ili Muzeju hvarske baštine u Hvaru, a ne držati ga u tajnosti. Postoji u ljudi koji izvode građevinske radove strah od konzervatora, jer oni obustave rad da bi se područje istražilo i to još na trošak investitora. Prekid radova radi istraživanja investitora također baca u veliki trošak. Trebala bi se istraživanja raditi na trošak grada, županije, države, UNESCO-a, a ne investitora i dati ljudima vjeru da je arheološko istraživanje potrebno i korisno ne samo za državu, već i za njih same jer će znati više o kulturi svog grada, čak i njihove kuće, koja će doprinijeti ponajviše razvoju turizma.

²⁷ Vidi crtež Hore.

obratiti pažnju na veliko kamenje, građeno u suho, bedema grada Mikene. Ima teških preko 3 tone. Takve zidove, ali s manjim veličinama kamenja imao je grad Faros. Kod istočnog ulaza u grad nalazi se kamen u bedemu dužine veće od 2 m i visine i debljine veće od 0,5 m (teži preko 1,5 tone). Takvih kamenja je u bedemu sigurno bilo mnogo i nije ga bilo lako donijeti iz kamenoloma, isklesati i ugraditi. Gradnja je trajala desetljećima. Ulaz u grad je bio toliko velik da se kolima, margarcem ili konjem moglo ući u grad, kako bi se plodovi polja donijeli kući. Ulice su široke 2 i 3 m. Sporedne ulice su uže, a glavne šire.

Trg Veli Škor danas (lijevo) i Moli Škor danas (desno)

Gdje su stanovali Grci dok su gradili grad i bedeme? Prvo su izgradili kuće u kojima su stanovali, pa nakon toga gradili bedeme. Nije im bilo lako. Grad je bio veliko gradilište.

Sjeveroistočno od grada nalazi se trg Ploča, a unutar grada trg Veli Škor. Naziv Ploča dobio je zbog vrlo plitkog mora, a trg Veli Škor prema škveru. Ti nazivi nisu iz vremena Grka. Ne vjerujem da je samo na tom malom prostoru trga bio škver. Istočno u predjelu ulice Šiberija među kućama je mali trg kojeg Staro-građani zovu Moli Škor, neznatno je manji od trga Velog Škora. Veliki škver je bio istočno od grada na potezu ulice Šiberija gdje nije bilo kuća, bila je čistina, upravo tamo gdje se danas nalazi Moli Škor, ali ne u vrijeme Grka. Tu nije bio kraj duboke uvale. Kada se tijekom stoljeća diglo more, uvuklo se dublje u kopno i počela su nasipavanja. Nazivi Škor, Šiberija i Ploča nisu grčki. Škver je bio na sjevernoj strani uvale. Jasna Jeličić Radonić i Vinko Tarbušković smatraju točnom liniju obale prikazanu na slici 2 Jakše Barbira.²⁸ Mislim da linija obale u

²⁸ Barbir, Urbanistički razvoj, 46.

IV. st. pr. Krista nije zadirala toliko duboko u kopno, niti su postojali zaljevi na Tvrđalju i do ulice Šiberija. Grad Faros nije građen na poluotoku.

Gdje je bio kamenolom odakle se vadio kamen za gradnju grada Farosa? Kamen se vadio uz obalu na poluotoku Kabal i splavima poluobrađen dovozio do gradilišta.²⁹ Tako su radili u Hvaru kada se gradila venecijanska riva. Prijevoz morem je višestruko lakši od prijevoza kopnom. Otkriveno je šest antičkih kamenoloma sa sjeverne strane starogradskog zaljeva. Najveći je s istočne strane uvale Zavala na poluotoku Kablu. Kamenoresci koji su radili u kamenolomu živjeli su najvjerojatnije blizu kamenoloma, kako svaki dan ne bi dolazili u grad. Tamo se još nije istraživalo.

Crvenom bojom označen je antički kamenolom u uvali Zavala (lijevo) i bunar - kaptaža zapadno od kuće Remete (desno)

Na području grada nalaze se i izvori pitke vode kod Tvrđalja i istočno od ulice Šiberija. U gradu također ima bunara. Istočno od crkve sv. Ivana među grčkim zidovima kuća pronađen je antički bunar, a zapadno od kuće Remete,³⁰ još jedan veći grčki bunar-kaptaža.³¹ Postoji jedan bunar jugoistočno od kuće Plančić (prije kuća Zanimović-Donkić) kojeg Starograđani i dan danas zovu „Grčki bunar“.

²⁹ Sara Popović, Kamenolomi Starogradskog zaljeva: Problematika podrijetla kamena korištenog za izgradnju bedema antičkog Farosa, *Arheologia Adriatica* 6, 2012., 107-128.

³⁰ *Pharos*, katalog - na karti 5 s brojem 30.

³¹ Isto - broj 29.

Isa, mozaik rimskih termi (lijevo) i ranokršćanski mozaik kružnog oblika s pleterom (dio) iz muzejske zbirke dominikanskog samostana u Starom Gradu (desno)

Gdje su Farosu: agora (trg), buleuterij (gradska vijećnica), pritanej (sjedište vlasti), hram, odeon (glazbena škola), teatar, kupalište, gimnazij (vježbalište pod krovom), stadion? Uz agoru je sjedište vlasti, gradska vijećnica, hram, glazbena škola i trgovine.

Terme su pod crkvom sv. Roka, istočno od Tvrdalja. Spominje se nalaz na jednoj stubi ulaza u crkvu sv. Roka. Sakralne građevine se grade većinom na svetim mjestima. Je li župska crkva sv. Stjepana, odnosno prvotna crkva iz 9.-10 st. građena na mjestu gdje je nekoć bio hram? Mislim da nije, jer tamo nije bila agora. Možda je građena na ostacima rimskih termi, kao i crkva sv. Roka. Crkve sv. Marije i sv. Ivana nisu sagrađene na svetom mjestu, već na temeljima grčkih stambenih kuća, ali blizu ulaza u grad. Najviša točka u gradu je lokacija dominikanskog samostana, pa je možda tu bio hram koji bi dominirao gradom. Ali grad Faros nije grčko svetište, pa njegov hram ne mora dominirati gradom ili krajolikom. Ako je na toj poziciji bio hram tada bi i dominikanski samostan trebao biti obuhvaćen gradskim bedemom. U arheološkoj zbirci u samostanu postoji jedan fragment mozaika,³² ne zna se s kojeg je nalazišta. Je li pronađen na poziciji samostana ili pred crkvom sv. Roka? Može biti i iz hvarske katedrale, koji je Lujo Stalio iz Hvara poslao Nisiteu u Stari Grad 1840. godine.³³

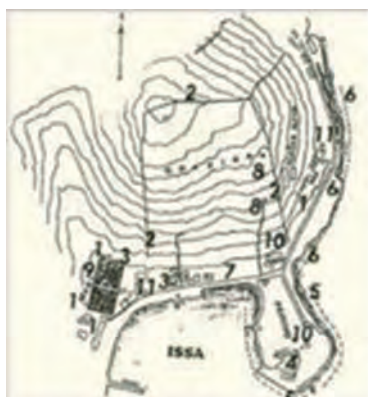
³² Tarbušković (*Farija*, 72, 147) ne piše je li rimski ili ranokršćanski.

³³ Podsjeća na hvarski iz druge ranokršćanske crkve, koja se nalazila ispod kapele sv. Prošpera u katedrali sv. Stjepana I. Isječak je šaren, ima kružne linije i trostruki pleter. Fragment veličine 35 × 35 cm je dio medaljona iz apside - usp. Ivo Štambuk, Crkve na mjestu današnje hvarske katedrale sv. Stjepana I., *PPOH* XIV, 2019., 75.

Monumentalan grčki teatar (lijevo) i gradska vijećnica - buleuterij (desno)

Agora bi mogla biti sjeverno od dominikanskog samostana gdje je neizgrađeni prostor i dandanas u gradu ili južno od samostana. Prije je sjeverno od samostana jer istočnim i zapadnim ulazima grada dolazimo brzo na trg agoru. Arheoloških nalaza u tom dijelu grada nije bilo dostatno da bi to potvrdili.³⁴

Dionizijeva kolonija Issa od IV. st. prije Krista
I. najveća kolonija na Jadranu u Visu

Karta s nalazima:

1. Helenistička nekropola
2. Helenistički bedemi
3. Rimske terme
4. Rimski teatar
5. Helenistička luka
6. Rimska luka
7. Rimski forum
8. Tragovi kuća
9. Antičke cisterne
11. Izvor vode

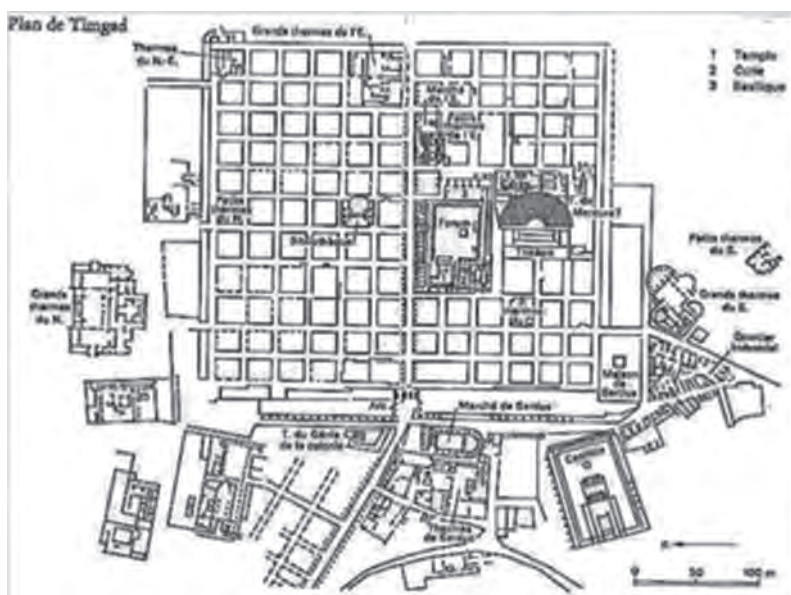
Plan antičkog grčkog grada Ise

Gdje je teatar? Ako pogledamo krajobraz uokolo Starog Grada u neposrednoj blizini grada vidjet ćemo južno od Tvrđalja duboku udolinu sve do stare ceste Hvar - Stari Grad, Vukovarske ceste i upravo tu nedaleko sjeverno od ceste, koja tu stvara polukružni zavoj, nazire se u terenu polukrug koji u promjeru ima oko 90 m. To mi je najlogičnije mjesto na kojem bi mogao biti teatar zbog konfiguracije tla i blizine gradske luke i grada. On je izgrađen upravo na takvim mjestima gdje je već priroda stvorila za to pogodno mjesto. Teatar Farosa nije velik, kao ni onaj u

³⁴ Zašto se istraživanja ne vrše kontinuirano? Zar se u tu svrhu ne mogu dobiti sredstva UNESCO-a ili Europske unije?

Issi. U Issi teatar ima samo tri stepenice za sjedenje. Vjerujem da je ovaj u Farosu višestruko veći s više redova za sjedenje u gledalištu. Na ovoj poziciji nisu vršena arheološka istraživanja. Ako je teatar bio tu, tada je i on mogao biti opasan gradskim zidom, kao što je slučaj kod mnogih antičkih gradova. Možda je bio izgrađen izvan bedema grada. Postoje primjeri gdje su teatar, stadion, terme i slične građevine izgrađene van bedema grada, jer se u tim javnim građevinama nije stanovalo. Utvrđeni grad koristio je samo kao zaklon i za obranu od neprijatelja. Pa i polje Hora nije ograđeno bedemom, a na njemu je sve blago od kojeg stanovništvo živi.

Pogledajmo rimski utvrđeni grad Timgrad i vidjet ćemo da su mnoge građevine izvan zidina grada. Tu je jedan ulaz s južne, tri sa sjeverne strane i po jedan s istoka i zapada, koji su jedan nasuprot drugom i povezuje ih duga ulica od jednog do drugog kraja grada, kao i ona sjever-jug. Primjećujem da su terme, kojih ima više u gradu, locirane uz ulaze grada. Za to valjda postoji dobar razlog. Forum je po sredini grada i uz njega su hram, bazilika, kurija i teatar. Imamo i velike terme izvan zidina grada. Blokovi kuća su kvadratnog tlocrta kakvi su mogli biti i u gradu Farosu.

Plan antičkog rimskog grada Timgrada

U gradu Farosu otkriveni su mozaici rimskih termi ispod ulaznog stubišta crkve sv. Roka, pa se može pretpostaviti da je zapadni ulaz u grad bio tu u blizini

termi nasuprot istočnom ulazu. Na zapadu od grada su luka i groblje, pa je logično da je s te strane i ulaz u grad. Druge terme bi trebale biti na istoku do ulaza u grad iz područja Hore, a to je moglo biti pod župskom crkvom sv. Stjepana ili južno od nje, jer put od *decumanusa maximusa* vodi do ulaza u grad. U ulici južno od župske crkve pri kopanja kanala pronađen je mozaik, koji može pripadati termama. Sa sjeverne strane grad Faros imao je vjerojatno svečani ulaz, s manjim pristanom. More je tu bilo plitko, gdje su mogli pristajati manje lađe s plićim gazom. Veće lađe su se sidrile s južne i sa sjeverne strane zaljeva zapadno od grada, gdje je more bilo dublje.

S južne strane vjerojatno nije bilo ulaza, jer nije vodio nikamo - u brdo, a možda se nalazio po sredini bedema na mjestu gdje Vukovarska cesta skreće prema jugu. Arheološka istraživanja će to potvrditi. Ulicom Vagonj se dolazi do dominikanskog samostana, pa se mora malo mimoći njegov torjun (kula) i ulicom Put torjuna, istočno od samostana, krenuti prema jugu, brdu, današnjem mjesnom groblju. Ta ulica Vagonj nije autentična grčka ulica, jer nema smjer sjever-jug. Nema takav smjer niti ulica Put torjuna.

Grčki grobovi otkriveni su u današnjem parku Jurjevcu i u vrtu kuće Biankini zapadno od Tvrdalja. Naziv predjela zapadno od Tvrdalja je Njiva. Sam naziv nam kazuje da tamo nije bilo kuća, nije bio grad. Bilo je vjerojatno grčko groblje. Nema crteža grobova, fotografija niti njegovih lokacija u raspoloživoj literaturi. Uz pronađene grčke grobove u parku Jurjevac pronađene su 4 nadgrobne ploče, jedan grob je pronađen u predjelu Kupinovik i jedan s nadgrobnim pločama - stelama u predjelu Kučišća istočno od grada.³⁵ Groblje grada Farosa treba tek otkriti, a Nenad Cambi pretpostavlja da bi ono moglo biti istočno od gradskih bedema.³⁶

Smatram da grčko groblje ne može biti istočno, već na zapadno grada. Zašto to smatram? Zašto ne bi bilo južno u brdu ili na suprotnoj strani uvale? Na suprotnoj strani od polja - Hore ostavljen je prostor s juga za eventualno širenje grada. U antičkom rimskom gradu Hijerapolisu u Turskoj groblje je na suprotnoj strani od glavnog ulaza u grad, na zapadu, a ne prema sjeveru-brdu, prema jedinjoj strani na koju se grad mogao širiti. S juga su Pamukale i tamo širenje grada nije bilo moguće. Tako je i kod Farosa. Današnje mjesno groblje u Starom Gradu je baš južno od grada prema brdu, jer se današnji grad širio prema zapadu uz more.³⁷

³⁵ Batrnak, Grčka kolonizacija.

³⁶ Nenad Cambi, *Antika*, naklada Ljevak, Zagreb, 2002.

³⁷ Za primjer sam vidi crtež grčkog groblja Martvilo u Visu.

Helenistička nekropola Martvilo (groblje) u gradu Isi i grčki grob u Starom Gradu

Zašto se ulica Vagonj pravocrtno ne penje do mjesnog groblja, već se mora skrenuti prema istoku 10 metara i zaobići kulu samostana? To znači da na tom mjestu nije mogao biti južni ulaz u grad, jer tada dominikanski samostan ne bi mogao biti tamo smješten. B. Kirigin piše, da je, možda, tu bio još jedan ulaz u grad. Vjerojatno nije mislio na ulicu Vagonj. U ulici Put torjuna su u iskopu za polaganje kabla otkrili antičku ulicu koja navodno ide istom trasom ulice Put torjuna? Kako se zna da je ta ulica baš išla trasom ulice Put torjuna, kada nema crteža i nisu u nalazu bili otkriveni međašni zidovi ulice? To ne znači da je ta otkrivena antička ulica bila dio ograđenog grada. Nisu objavljene ni fotografije tog nalaza. Ulica je mogla biti i izvan utvrđenog grada, kao i zgrade za stanovanje.³⁸

³⁸ Jeličić Radonić (*Pharos*, katalog) crta ulicu u tlocrtu grada Farosa na karti 4 trasom ulice Put torjuna sve do sjevernih bedema grada pod kutom, bez obrazloženja zašto je to uradila, tako da ulica nije okomita na južni bedem niti paralelna s ulicom istočno i zapadno od crkve sv. Ivana. To nije u skladu s grčkim pravilima gradnje, koji su bili tada vrlo strogi.

Uljara. Antičko nalazište Kupinovik u polju kod Starog Grada

Arheološka sonda u Starom Gradu u području Hore

Dajem komentar na izložene nalaze u katalogu *Pharos - antički Stari Grad*, koje sam brojevima označio na karti 5:³⁹

³⁹ Glavna je zamjerka ovom katalogu što crteži nisu prikazani s točnim smjerom sjevera, niti nalazi s visinskim kotama iz kojih vidimo koliko je koja zgrada smještena iznad ili ispod današnje razine mora i površine tla. Također, karta Starog Grada na kojoj su prikazani nalazi nije cjelovita kako bi na njoj bili smješteni svi nalazi i to s brojevima. Propust je, vjerujem, Konzervatorskog odjela u Splitu što se arheološka istraživanja nultog spomenika kulture nisu izvršila: na trgu Veli Škor prije popločenja, u i uz zgradu Tvrđalja, u vrtu Tvrđalja, trgu Tvrđalj prije popločenja i na rivi kada su kopali za polaganje kolektora kanalizacije. U Starom Gradu trebala bi se vršiti kontinuirana istraživanja. Mislim da bi svaki nalaz trebao biti izmjeren, nacrtan s mjerama i pozicioniran u odnosu na zemaljsku paralelu i meridijan te s naznačenom apsolutnom visinskom kotom koju utvrđuje ovlaštenu geodet. Arhitekti moraju u projektima označavati sve mjere i visinske kote svih dijelova zgrade, koje su vezane na apsolutnu visinsku kotu, označiti mjerilo i smjer sjevera. Taj pristup bi se i ovdje morao primijeniti.

1. Na strani 58. arheološki je nalaz broj 1 kod crkve sv. Marije i sv. Ivana. Nalaz prikazuje gradske bedeme s ulazom, ulice, sklopove kuća i bunar grčkog grada Farosa i ranokršćanske crkve s mozaicima te krstionicu. Na crtežu je označen smjer sjevera. Nalaz je označen na karti grada Starog Grada,⁴⁰ koji ima isto oznaku smjera sjevera, ali nema oznake mjerila. Karta grada je toliko mala da se na njoj jedva vide nalazi, koji nisu označeni brojevima. Neki su ucrtani, a o njima nema ni riječi, ni crteža, ni fotografije, a neki nisu ucrtani u kartu grada, a imaju crtež i fotografiju.

2. Na strani 73. arheološki je nalaz broj 2, koji prikazuje južni bedem grada. Na crtežu nije označen smjer sjevera, a piše da zid ide u smjeru istok-zapad. Sjeverno lice tog bedema vidljivo je u konobi kuće Remete (broj 30) i nema fotografije zida. Južni zid na karti grada je ucrtan za 2 m sjeverno, znači na pogrešnom mjestu. Pravac sjevernog lica zida udaljen je oko 2 m od južnih zidova zgrada u sondama broj 18 i 13. Ovaj bedem, ucrtan na karti Starog Grada je zatrpan nakon potpunog istraživanja sonde, jer se nalazi na vrlo prometnoj ulici. Mogao se ne zatrpati, već izraditi montažni most od armiranog betona. S južne strane bedema otkriven je zid širine 1 m, koji ide na nj okomito. Smatra se da je to zid kule i sjeda na stariju grčku zgradu kojoj sjeverni zid leži uz bedem. S istočne strane zida $d = 1$ m otkriven je prag vrata te starije zgrade. Branko Kirigin drži da se tu s južne strane južnog zida otkrila grčka građevina, te da se ne može tvrditi da je tu kula, jer je zidana samostalno (zid $d = 1$ m), ne zajedno s bedemom, pa treba još više istražiti da bi se moglo tvrditi da je tu bila zaista kula.⁴¹ Zapadno od tog nalaza srušena je trafostanica i izvršeno je drugo iskopavanje u nastavku južnog bedema i naišlo se na isti bedem, kako se i očekivalo, koji nije ucrtan u karti niti je dan crtež tog nalaza, koji je označen u karti 5 s brojem 2a. Nalaz broj 2a se može vidjeti, jer nije zatrpan.

3. Na strani 78. arheološki nalaz broj 3 prikazuje „sjeverni bedem“ u kući Tadić-Gramotorov i Plančić. Na crtežu nema oznake sjevera. Kasniji nalazi u vrtu s južne strane kuće Plančić i u konobi kuće Plančić utvrđuju da bedem nije autentičan grčki (kamenje je samo grčko), jer se grčki zid starije građevine, pronađen u sondi, povlači ispod njega. „Sjeverni bedem“ je temeljen na debelom sloju zemlje, pa i to dokazuje da ga Grci nisu gradili. To dokazuju sonde s južne strane bedema i sonda u konobi Plančić.

4. Na strani 80 nalazi su pod brojevima: 4, 5 i 6 na crtežu koji ima oznaku smjera sjevera i označeni su u karti grada. U opisu za nalaz broj 4 riječ je o pro-

⁴⁰ Prikazan na str. 113.

⁴¹ Kirigin, *Faros - parska naseobina*.

nađenom grčkom zidu koji ide u smjeru sjever-jug, a pod prostorije je od fino isklesanih i položenih nepravilnih kamenih ploča većeg i manjeg formata fino uklopljenih međusobno i s isklesanim žvcem. Na otkrivenim nalazima zidova kuća nema vrata niti uglova koji bi označili ugao zgrade i eventualno položaj ulice. U nalazu broj 5 pronađeni su rimski mozaici i grčki zid. U Sridnjoj koli u kući br. 20 (nalaz br. 6) nalazi se ulica sa zapadne strane grčkog zida, jer je tu otkriveno par ploča koje predstavljaju popločenje ulice. Ulica ide u smjeru sjever-jug. Zašto su u crtežu zapadno i južno u Sridnoj koli crtkani zidovi, a u crtežu na strani 87 tih zidova nema? Ulica je široka od grčkog zida do crtkane linije 3,8 m. Vjerojatno su ti zidovi crtkani kao pretpostavka da su oni tu mogli biti. Mislim da ovaj pristup nije ispravan, jer to tako ne mora biti dok se ne utvrdi istraživanjem. Ako su se ti zidovi utvrdili istraživanjem tada se ne crtaju crtkano, već punom linijom. Isto tako par ploča sa zapadne strane zida ne dokazuje da je baš tu bila ulica, moglo je biti dvorište grčke kuće, a ulica je mogla biti zapadnije od tog nalaza gdje i danas postoji, ali tamo se nije istraživalo. Mana je što se samo istražuje u jednoj prostoriji kuće, a ne i izvan nje, da se utvrdi nalaz u potpunosti. Svi su nalazi zatrpani.

5. Na strani 87 arheološki je nalaz broj 6. Otkriven je grčki zid unutar kuće u Sridnjoj koli br. 20. Crtež je bez oznake sjevera i crtan je ukoso, a isti nalaz na crtežu na strani 80 u smjeru je sjever-jug. Ovo je dokaz kako položaj crteža nije postavljen u smjeru sjever-jug i zato mora imati oznaku sjevera. Zid se proteže u smjeru sjever-jug i s njegove zapadne strane ima popločenje kamenim pločama koji govore da je tu bila ulica. B. Kirigin spominje ovu rimsku, a ne grčku ulicu u Sridnjoj koli. Zašto rimska? Evo konačno još jedne ulice! Ulica istočno od crkve sv. Marije i sv. Ivana širine je 2,9 - 3 m, pa me širina ulice od 3,8 m, u Sridnjoj koli br. 20, dovodi u sumnju da su crtkane linije u crtežu pretpostavljene. Nalaz je zatrpan.

6. Na strani 88 fotografija je nalaza - rimskog mozaika u Sridnjoj koli, nalaz broj 27 označen na karti grada na približnom mjestu. Nema crteža sonde, ima crtež mozaika i nije prikazano mjesto nalaza na karti grada. Nalaz je zatrpan.

7. Na strani 91 nalaz je broj 7, ugao grčkog zida u ulici Vagonj. Crtež nema oznake smjera sjevera. Predstavlja dva zida među kojim je uski prolaz širine 90 cm. Fotografija nalaza na str. 90. U karti grada crtež je zaokrenut za 90°. Jesu li na zapadu uskog hodnika bila vrata za ulaz? O tome nije pisano. Nalaz je zatrpan.

8. Nalaz broj 8 je ucrtan u karti grada, a o njemu nema spomena niti crteža. Nalaz je zatrpan.

9. Na strani 92 nalaz je broj 9 u ulici Vagonj 8 i predstavlja ugao grčkog zida. Crtež nema oznake smjera sjevera i zaokrenut je u odnosu na nacrtano u karti grada. Vjerojatno je oznaka crteža na karti grada vjerodostojna. Nalaz je zatrpan.

10. Na strani 92 nalaz je broj 10 dio sjeverozapadnog ugla grčke kuće s pragom vrata sa sjevera u ulici H. Lucića broj 14. Na crtežu nije prikazan smjer sjevera. Na karti grada položaj kuće je ukoso tako da je zid s vratima u smjeru istok-zapad. Je li sa sjeverne strane grčke kuće bila ulica budući su na sjevernom zidu vrata? Nalaz je zatrpan.

11. Na strani 94 nalaz broj 11 grčki je zid u ulici Vagonj 10. Crtež nema oznake smjera sjevera i zaokrenut je skoro za 90° u odnosu na prikaz u karti grada. Zid ide u smjeru sjever-jug piše na str 94., pa zašto tako nije ucrtan u karti grada? Nalaz je zatrpan.

12. Na strani 97 nalaz je broj 12 zid i jugoistočni ugao zida u ulici Vagonj 13a. Nema oznake sjevera u crtežu koji je prikazan okomito, a prema karti grada bi trebao biti ukoso, jer otkriveni antički zid ide u smjeru istok-zapad. Nalaz je zatrpan.

13. Na strani 97 nalaz je broj 13 u ulici Vagonj kod dominikanskog samostana nađen je ugao zida. Crtež nema oznake smjera sjevera i prikazan je suprotno koso nego je to prikazano u karti grada. Zid ograde vrta treba biti u smjeru ulice Vagonj. Južno od tog nalaza s južne strane zida ograde vrta uz samu ogradu u ulici učinjene su još dvije manje sonde i pronađena su još dva fragmenta zida koji se podvlači pod zid ograde vrta, koji su prikazani na istom crtežu. U vrtu se nije istraživalo. Južno od ugla zida pretpostavljam ide južni gradski bedem te ulica u smjeru sjever-jug. U ulici Vagonj gdje je otkriven ovaj nalaz iskopan je kanal, vjerojatno za polaganje nekog kabela, pa se nije niti kopalo po cijeloj širini ulice niti do živca, već koliko je bilo potrebno za polaganje kabela i brzo zatrpalo. Da je kopano u cijeloj širini ulice do križanja znali bi je li tu bila ulica i gradski bedem. Ovako to ne možemo sa sigurnošću tvrditi dok se jednog dana to ne istraži. Kada tvrtke postavljaju instalacije, obično nema vremena za temeljito istraživanje, na brzinu se samo može pogledati, ako je što otkriveno i nalaz se netemeljito istražen zatrpa. Nalaz je zatrpan, jer se ulica trebala dovesti u prvotno stanje.

14. Na strani 99 nalaz je broj 14 u ulici sjeverno od dominikanskog samostana gdje je otkrivena grčka građevina pravokutnog tlocrta. Crtež nema oznake smjera sjevera. Označen je nalaz u karti grada. Na strani 101 fotografija je nalaza. U opisu nema spomena o ulici oko građevine. Sjeverno od nalaza u vrtu prolazi pravac južnog bedema, ne na ulici, ali tu nije istraživano. Nalaz je zatrpan i ulica dovedena u prijašnje stanje.

15. Na strani 104 nalaz je broj 15 s prikazom grčkog zida s jugozapadnim uglom građevine u Vukovarskoj cesti br. 2 (čest. zgr. 110 k. o. Stari Grad). Na crtežu nema oznake smjera sjevera. Na crtežu je sjeverozapadni ugao, a piše u tekstu da je jugozapadni. Nije označen nalaz na karti grada, jer dio karte nedostaje. Fotografija nalaza je na str. 103. U nalazu je pronađen i kameni prag, odvaljen od zida. Nalaz je zatrpan.

16. Na strani 107 je fotografija nalaza broj 16, a crtež na strani 108, koji nema smjera sjevera. Nalaz se nalazi, kako piše, južno od župne crkve sv. Stjepana u vrtu. Otkriven je grčki zid koji ide u smjeru istok-zapad u dužini 5,7 m i d = 50 do 58 cm. Nalaz nije označen na karti grada.⁴² Taj je nalaz zatrpan i preko nalaza dograđena je vrtna kućica. Ne piše na kojoj je dubini temeljen zid i kolike je visine. Na karti 4 greška je ispravljena i ucrtan je položaj ovog nalaza.

17. Na strani 112 nalaz broj 17 južno od crkve sv. Nikole. Crtež nema oznake smjera sjevera, a prikazuje ugao grčkog zida bez vrata. Navodno je prag dislociran. Nije nalaz ucrtan na karti grada jer dio karte nedostaje.⁴³ Nalaz je zatrpan.

18. Nalaz broj 18 označen je u karti grada, ali o njemu ni spomena, ni crteža, ni fotografije. Radi se vjerojatno o grčkoj zgradi, inače ne bi bio označen u karti, a nađen je jugozapadni ugao zida. Južno od ovog ugla i južno od ugla zida kod nalaza broj 13 prolazi gradski južni bedem (moja pretpostavka). Nalaz je zatrpan.

Nalaze prikazane i opisane u knjizi *Faros, parska naseobina* Hvaranina Branka Kirigina detaljno sam proučio i o njima ovdje dajem svoj komentar, a označeni su brojevima na karti 5:

1. Sonda broj 19 s južne strane „sjevernog bedema“ dokazuje da je s južne strane bedema grčka arhitektura zgrade, koja svojim zidovima prolazi ispod zida „sjevernog bedema“. „Sjeverni bedem“ ne leži na živcu, već na debelom sloju zemlje (preko 2 m). Nema crteža sonde, već samo fotografije. Označena je sonda u karti grada. Nalaz dokazuje da s južne strane „sjevernog bedema“ u kući Tadić-Gramotorov i Plančić ne počinje odmah agora. Nije istraživano južno od nađene zgrade. Ova je sonda vrlo važna, pa me čudi zašto nije nacrtana u tlocrtu i presjecima s mjerama i visinskim kotama. Nalaz je zatrpan.

2. Sonda broj 20 je zid s uglom grčke građevine otkriven u konobi Plančić. Zid je blizu „sjevernog bedema“ i paralelan s njim, a ugao skreće prema jugu i podvlači

⁴² Ni B. Kirigin, ni V. Tarbušković ne donose oznaku ovog nalaza na karti Starog Grada niti o njemu pišu.

⁴³ Zašto karta nije mogla biti većih dimenzija, na dvije - tri stranice, kako bi svi nalazi bili ucrtani i bolje vidljivi s jasno označenim brojevima? Kao arhitekt smatram da su crteži i karte najvažniji kod prikaza nalaza u sondama uz opis.

se ispod „bedema“. Ne navodi da se taj zid očituje u sondi broj 19. Isto tako se ne navodi da je sa sjeverne strane grčkog zida pronađena ulica. Nalaz je zatrpan.

3. Sonda broj 21 istočnije od sonde broj 19 uz južnu stranu sjevernog bedema nije otkrila nikakvu zgradu. Sonda nije velika, nisu navedene mjere. Iskopano je do živca. Nema ni crteža ni fotografije sonde, ali je označena na karti. Nalaz je zatrpan.

4. Sonda broj 22 otkriva grčki zid položen na živac, koji ide u smjeru sjever-jug. Kirigin ga smatra zidom terase. Sonda je označena u karti. Crtež sonde je objavljen, ali nema fotografije. Ne spominje nikakvo popločenje do zida terase, koje bi označavalo površinu trga. Nalaz je zatrpan.

5. Sonda broj 23 u sredini grada u vrtu iskopana je do živca, koji je neravne površine, i u dnu je pronađena manja jama s ostacima keramike. Kirigin piše da je tu bio žrtvenik. Sonda je označena na karti. Nema crteža niti fotografije sonde. Nalaz je zatrpan.

6. U knjizi na karti T.XIX označeno je slovom B, vjerojatno dvije stvari s mojom oznakom broj 24 na karti 5, ali o njoj Kirigin ne kazuje ništa. Je li to uopće sonda?

7. Na sondi broj 25, koja je vršena radi nekog iskopa, otkriven je rimski mozaik. Piše na stubi ulaza u crkvu sv. Roka. Kažu da su tu možda bile rimske terme. Nalaz je zatrpan i ne zna se je li uzet uzorak mozaika.

8. Sonde N1, N2, N3, N4, N5, i N6 koje je istraživao Mladen Nikolanci prema uputama B. Gabričevića, prikazane na karti pretpostavljene veličine grada Farosa, nisu urodile plodom, jer ništa nije pronađeno, a mislilo se da će naići na bedeme. Ako nije pronađeno ništa od arhitekture valjda je pronađeno nešto pokretno, pa valja napisati. Trebalo je napisati i koji su slojevi tla iz kojih se moglo utvrditi je li tu bilo more (u N5 i N6). Sonde su zatrpane.

Vinko Trbušković u svojoj knjizi *Farija - rimski grad i otok* spominje nalaze (koje sam označio brojevima u karti 5), ali ne donosi ni crteže ni fotografije tih nalaza, što, mislim, nije dobro, jer tada ti nalazi nisu uvjerljivi.⁴⁴

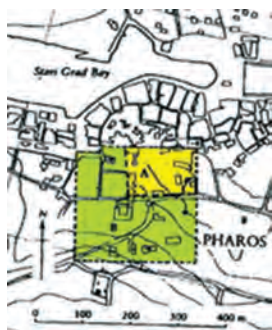
1. Sonda broj 25 u ulici Put torjuna označena na karti, ali nema crteža i fotografije. Pronađena je grčka ulica pri kopanju kanala za polaganje kabela. Ne piše koliko je široka ta ulica i jesu li nađeni zidovi koji je omeđuju. Dakle ne zna se u kojem smjeru vodi. Nalaz je zatrpan.

⁴⁴ Vjerujem njegovim navodima, jer je mještatin Starog Grada i bio je na nalazu. Međutim, zamjeram svakomu koji radi na način da propusti nalaze fotografirati, skicirati i izmjeriti. Tko nema dara za crtanje i mjerenje može uvijek angažirati arhitekta ili geodeta. Kao pozitivan primjer spominjem Nikšu Petriča i Joška Kovačića koji su me uvijek pozivali kada im je bilo potrebno, da dođem s njima na teren radi mjerenja i crtanja, za što sam im vrlo zahvalan, budući da su moji crteži doprinijeli mnogim vrijednim znanstvenim radovima.

2. Sonda broj 26 u župskoj kući također otkriva ulicu u smjeru sjever-jug. Nema crteža nalaza niti fotografije. Sonda je vršena unutar župne kuće, duboka je 1,5 m i nije zatrpana, već je pokrivena podom od dasaka.⁴⁵ Isto ne znamo točno u kojem smjeru ta ulica vodi, sjever-jug ili istok-zapad?

3. Sonda broj 28 (na približnom mjestu) sjeveroistočno od crkve sv. Nikole prema kojem nalazu Jakša Barbir crta istočni bedem, odakle prema njegovom mišljenju prema istoku počinje polje Hora. Nema crteža sonde ni fotografije, niti je mjesto ucrtano na karti grada. Otkriven je zid u sondi, koji nalikuje grčkom, a temelj je potpornog zida polja visine 2 m. Treba kopati ponovno na tom mjestu.

Znamo da je Faros bio ortogonalan grad, pa crteži nalaza trebaju imati kompletan sadržaj, kako bi se raštrkani nalazi u gradu mogli uspoređivati, da se nađu smjerovi ulica i u kojoj su razini te ulice i zgrade bile. U Izvješću o radu u 2013. godini Muzeja Starog Grada,⁴⁶ na nijednom crtežu nema mjerila, oznake sjevera, visinskih kота i geografske dužine i širine nalaza.

Karta 1

Karta 2

Karta 3

Na kartama 1, 2, 3 i 4 prikazane su veličine grada Farosa. Na 1 prikaz je „A“ (žuto) prema dr. Niki Dubokoviću Nadaliniju, a prikaz „B“ (zeleno i žuto zajedno) prema Branimiru Gabričeviću i Mladenu Nikolanciju. Na 2 prikazana je veličina grada Farosa prema Jakši Barbiru, koji je označio i liniju obale, kakva je, vjeruje, bila u IV. st. pr. Kr. i smatra da je Faros građen na poluotoku. Na 3 Vinko Tarbušković prikazao je pretpostavljenu liniju sjevernog i sjeverozapadnog be-

⁴⁵ Tu su sondu kopali arheolozi, nacrtali sondu, fotografirali i sve u slojevima što je nađeno zapisali i ponijeli sa sobom. Zašto to drže u ladici?

⁴⁶ Trebam ovdje pohvaliti rad arheologa Muzeja Starog Grada koji paze na javne radove u Starom Gradu da se ne oštete nalazi koji se otkriju. Uza svu volju ipak im promakne. Znam koliko im je teško, jer tvrtka koja izvodi radove hoće na brzinu da se pogleda, građani negoduju, jer nemaju kamo prolaziti, pri čemu arheolozi ne mogu temeljito ispitati nalaz.

dema Farosa. Ostale zidove ne prikazuje. Na istoj karti je prikaz veličine Farosa prema Niki Dubokoviću Nadaliniju radi usporedbe. Na 4 Jasna Jeličić Radonić prikazuje veličinu grada i pet stambenih blokova te crta i dvije glavne ulice. Crta grad na poluotoku i skreće bedem prema jugu iako još nije otkriven ugao zida. Čemu kula na južnom bedemu, ako je blizu nje skretanje bedema prema jugu? Ako je tu zaista bila kula, za koju imamo neke nalaze, tada tu nije skretanje bedema prema jugu. Ulice ortogonalnog grada trebaju biti isto ortogonalne (paralelne s blokovima zgrada i bedemima), a na crtežu su položene ukoso. Jeličić Radonić vodila je, mislim, sva istraživanja u Starom Gradu i objavljuje članak o načelima gradnje grčkog grada,⁴⁷ pa me čudi da crta ulice pod kutom i tamo gdje nisu nađeni nalazi koji to potvrđuju. Na karti 4 ucrtala je nalaz u vrtu južno od župske kuće, koji nije bio naznačen na karti u katalogu, a koji sam označio na karti 5 s brojem 16. Nije ucrtala (karta 4) mjesta nalaza: u ulici Put torjuna i južno od crkve sv. Nikole.

Vidimo na svim crtežima istočni bedem postavljen na pogrešnoj lokaciji osim na karti 4.

Jakša Barbir govori da se Faros nalazi na poluotoku, a crta ga u brdu, gdje više od pola poluotoka ostavlja za pristanište, škver i tko zna za što još, da bi se mogla iskrcati neprijateljska vojska, cijela legija? Crta liniju obale ne uzimajući u obzir dizanje razine mora tijekom 2400 godina. Sjeverno od „sjevernog bedema“ svi su prethodnici imali prazan prostor.

Jasna Jeličić Radonić također crta grad na poluotoku s dubokim zaljevom na Tvrđalju zapadno od grada i drugim dubokim zaljevom sve do ulice Šiberija istočno od grada.

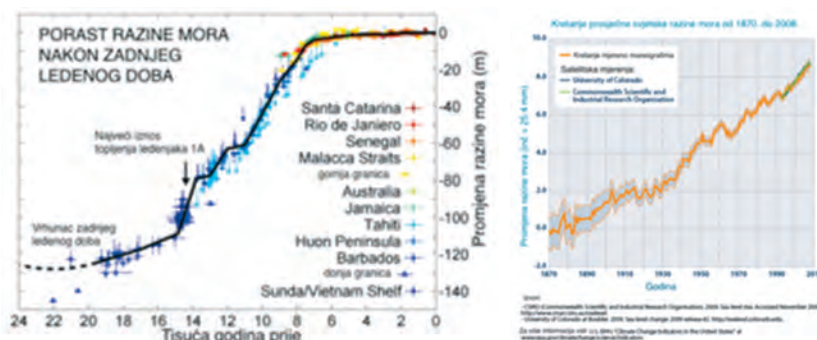
⁴⁷ Jeličić Radonić, Faros i pitagorejska načela.

Karta 4 (lijevo) i karta iz izvješća iz 2013. Muzeja Starog Grada (desno) s oznakama nalaza: „A“ jugoistočni ugao bedema sa zidovima grčkih zgrada i ulica, „B“ zidovi grčke zgrade u podrumu kuće Remete, „C“ grčki bunar - kaptaza, „D“ zid grčke zgrade označen na karti 5 s brojem 16, „E“ zidovi s mozaikom u ulici južno od župske crkve, „F“ zidovi grčke građevine, koji se nalaze na potezu ulice u pravcu sjever-jug i „G“ antički bunar.

Kopno i more su nasipavani tijekom mnogih stoljeća, pa do nekih nalaza trebamo kopati i više od dva metra. Neki su nalazi plići, a neki dublji, što dokazuje da se nasipalo, jer se razina mora dizala. Imali su velike probleme s plimom, koje i danas imaju grad i njegovi stanovnici. Bilo je vjerojatno tsunamija i meteotsunamija, koji su zasigurno činili veliku štetu, ne samo u gradu, već i u polju. Koliko se digla razina mora od vremena gradnje Farosa do danas? To otprilike znamo prema Izvješću NASA-e na internetu iz svibnja 2008. u kojem piše da razina mora godišnje raste prosječno unazad 100 godina 1,8 mm na godinu, ali to se ne odnosi na Jadran. Od prije 15.000 godina do danas more u Jadranu se diglo 120 m. Tada je cijeli sjeverni dio Jadrana bilo kopno. Od rimskog vremena Tršćanski zaljev i Istra potonuli su 1,6 m, Riječki zaljev 0,5 - 1 m, a Bakarski zaljev 1,15

m. U Istri ispod mora pronašli su na dubini 0,6 m: pristaništa, zidove, popločane putove i terase, a u uvali Mala Proversa na otoku Kornatu rimsku vilu rustiku.⁴⁸ U Starom Gradu rive stare 200 godina sada su niže za 20 cm. Ako je danas razina poda podruma Dioklecijanove palače 20 cm ispod razine mora, a kada je građena, od 286. g. po Kr., bila je iznad mora sigurno oko 80 cm, u razini rive, znači da se more diglo 100 cm u periodu od 1733 godina. Utvrdio sam uz pomoć proporcija na pročelju hvarskog Arsenala da se od 1611. g., kada je Arsenal građen, do danas more podiglo 20 cm, a prošlo je samo 400 godina. To je 0,5 mm na godinu i ako se more diže konstantnom brzinom, a izgleda da je tako od unazad 6000 godina, prema tabeli NASA-e dane u Izvješću, podiglo se od dolaska Grka na otok Hvar do danas više od 120 cm. Ako se ovoliko podiglo more, je li ono uopće pokrivalo područje današnjeg trga Tvrdalj i na istoku grada trg Ploču u IV. st. pr. Krista? Mislim da nije. Da bi to utvrdili, trebalo bi sondirati kako bi u slojevima tla vidjeli je li tu bilo more i na kojoj razini i kada! To bi bilo revolucionarno i promijenilo bi cijelu arhitektonsko-urbanističku sliku grada Farosa.

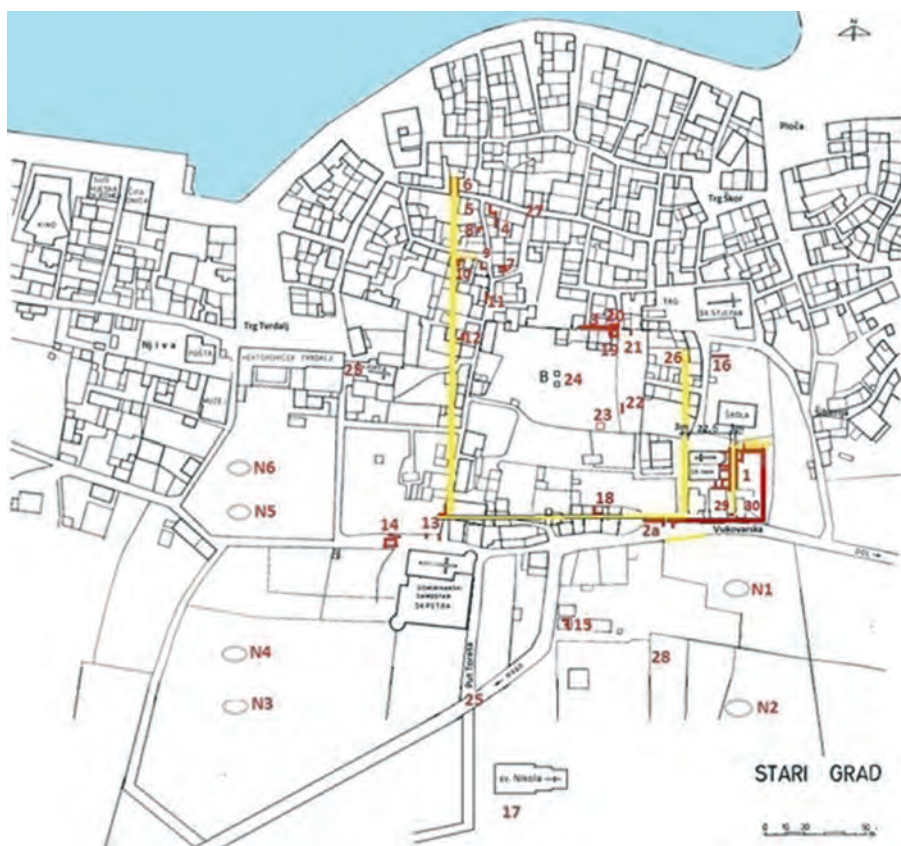
Tabele koje prikazuju podizanje razine mora (iz Izvješća NASA-e 2008.)

Na karti 5 prikazani su svi objavljeni arheološki nepokretni nalazi grčke arhitekture u zaštićenom području grada. Nalazima su dani brojevi, kako bismo se lakše snašli u prostoru grada. Brojevi su dani i sondama u kojima se nije našlo ništa od arhitekture. U crvenoj boji su nalazi građevina, a žutoj ulice koje logično proizlaze od nalaza.

Prva ulica je na istočnom ulazu u grad koja se spaja s ulicom Šiberija, druga istočno od crkve sv. Marije i sv. Ivana i ide u pravcu sjever-jug i treća koja ide u pravcu sjever-jug i pred crkvom je sv. Ivana i podudara se s nalazom u sondi broj 26 u župskoj kući. Razmak od ulice istočno od crkve sv. Ivana i ulice zapadno od

⁴⁸ Antonio Svorenji - Hrvoje Višić, *Problemi podizanja razine mora u Republici Hrvatskoj*, seminarski rad, Zagreb, 2013.

crkve sv. Ivana iznosi 22,625 m (1/8 stadija). U sondi broj 6 otkrivena je ulica u pravcu sjever-jug i tangira zapadni zid zgrade u sondi broj 10 i istočni zid zgrade u sondi broj 13. U sondama broj 10 i 13 nije pronađena ulica odnosno kamene ploče koje karakteriziraju popločenje ulica. U sondi broj 12 otkrivena je grčka zgrada kojoj je nađen jugoistočni ugao, dok se prema zapadu nije sve istražilo i tako nisu nađeni: zapadni i sjeverni uglovi zgrade. Ova zgrada bila je ključna za potvrditi smjer ove ulice. Bez obzira što na tim malim nalazima nisu nađene ploče, kakvima su ulice bile popločavane, prema mojem mišljenju ulica je ovdje sigurno bila, jer od istočnog bedema do ove ulice postoji šest razmaka blokova zgrada širine 22,625 m, šest ulica (3 ulice širine 3 m i 3 širine 2 m) i od krajnje istočne ulice do vanjskog lica istočnog bedema 15 m, pa to iznosi: $22,625 \times 6 + 2 \times 3 + 3 \times 3 + 15 = 165,75$ m. Upravo je tolika udaljenost u naravi do ulice Vagonj.

Karta 5

Naznačene ulice na karti 6 su paralelne, te treća ulica zapadno od crkve sv. Ivana tangira zapadni zid grčke kuće u nalazu broj 18. Sjeverno od južnog bedema u vrtu sagrađena je nova kuća oko 1977. g., koja „sjedi“ preko druge ulice zapadno od crkve sv. Ivana. Kada su bili iskopani temelji za tu stambenu obiteljsku kuću (u dubinu oko 70 cm) nisu se vidjeli nikakvi zidovi zgrada, jer nije kopano dovoljno duboko niti do živca. Obišao sam gradilište i ušao u rov za temelje i vidio sitne komadiće keramičkog posuđa, a najviše me iznenadio sloj morskih puževa (*ugarcih*) u sloju oko dva prsta debljine na dubini 40 cm od razine tla uokolo svih temelja stambene zgrade. Ne znam jesu li arheolozi tada bili na tim iskopima.

Ulica istočno od Tvrđalja, koja prolazi ispred crkve sv. Roka paralelna je s ulicama. Isto tako je paralelan građevinski pravac kuća zapadno od trga Tvrđalj. Sjeverno od južnog bedema prolazi ulica (zgrade nisu priljubljene uz bedem, što dokazuju uglovi kuća). Južni bedem prolazi paralelno s građevinskim pravcem kuća u sondama broj 13 i 18. Vidimo kod istočnog bedema da zgrade nisu prislonjene uz bedem. To pravilo gradnje se trebalo poštivati, kako bi se zidu moglo prići iz strateških razloga. Na karti 4 ugao grčke zgrade u nalazu broj 18 bježi od ugla stambenog bloka!

Karta 6

Postavljam ulicu sjeverno od „bedema“ u kući Plančić tako da joj je građevinski pravac pronađeni sjeverni zid grčke kuće u istoj konobi, koji je u pravcu istok-zapad i na istok „udara“ u sakristiju crkve sv. Stjepana, gdje je nekoć možda bio ulaz u grad Faros. Udaljenost ove ulice do južnog bedema iznosi 98 m. To znači da su blokovi zgrada $22,625 \times 22,625$ m veličine. Ovom postavom ulice sjeverno od sjevernog bedema u konobi Plančić, odmah su blokovi kuća prislonjeni na južni bedem, što nije u skladu s urbanizmom grada kakav je otkriven kod istočnog bedema. Isto tako ne poklapa se s blokom kuća kod crkve sv. Ivana.

Trebao bi biti od bedema do prve ulice razmak od najmanje 12 m, jer taj razmak zahtijeva uvučeni ulaz, pa odbacujem pretpostavljenu ulicu na mjestu sjeverno od „sjevernog bedema“ prikazanu na karti 6. Može li biti ulica južno od zgrade pronađene u sondi broj 19? Ova mogućnost mi se čini ispravna, jer računski dobijemo razmak od 12 m sjeverno od južnog bedema grada do prve ulice, kako je prikazano na karti 7. Ovom postavom ulice dolazimo na istok točno gdje je i danas ulaz u grad s istoka, južno od župne crkve sv. Stjepana, prolazeći južno od zida s mozaikom označen slovom „E“ na karti u izvješću iz 2013. Muzeja Staroga Grada. Ova ulica tangira južni zid grčke kuće u nalazu broj 12 i na zapadu dolazimo na današnji trg Tvrdalj, točno pred Hektorovićevo zgradu po kojoj trg nosi ime.

Zapadni gradski zid bi trebao biti na mjestu do istočnog zida u vrtu Tvrdalja.

Sada mogu pokušati nacrtati okvir grada s njegovim ulicama, blokovima zgrada, ulazima, linijom mora, lukom, pristaništima, škerom i putovima kojima se dolazilo u grad od strane polja - Hore s istoka i luke i groblja sa zapada.

Na karti 7 je moj plan grada Farosa.⁴⁹

⁴⁹ Ako su prethodnici mogli nagađati veličinu grada Farosa, mogu i ja uz pomoć nalaza koji su mi dostupni. Da sam imao i neobjavljene nalaze, koji se drže u tajnosti, u ladicu, ovaj rad bi bio bez sumnje još bolji.

Karta 7

Pretpostavljam da istočni bedem grada ide prema sjeveru pravocrtno i dolazi sve do kuće Ronde pred Pločom. Tako je nacrtano i u katalogu (karta 4). Na Ploči nema mora. U ono vrijeme more je bilo niže-pliće. Zar ne vidimo kod sonde s južne strane „sjevernog bedema“ i u župskoj kući koliko se nasipalo? Mislim da je jedan od razloga, što su nasipavanja nastala, podizanje razine mora kroz stoljeća i plima, koja je često ugrožavala grad. Trg Tvrdalj je bio kopno i možda bi samo poplazio za vrijeme plime. Grad dakle nije građen na poluotoku. Južni bedem je pravocrtan prema zapadu, bez skretanja na jug u brdo. Zapadni bedem ide u smjeru ulice istočno od zida vrta Tvrdalj sve do sjevernog bedema kod Vele Podlože, gdje je ugao temeljen u pličaku ili na samom rubu obale. Sjeverni be-

dem je pravocrtan do istočnog ugla. Arheološka istraživanja će to potvrditi ili će nalazom negirati. Obala luke za pristajanje brodova zidana je od samog dna, kao i sjeverozapadni ugao bedema.

S istoka grad ima tri ulaza, jer je bio gust promet iz polja Hore. Jedan je kod crkve sv. Ivana, drugi kod crkve sv. Stjepana, a treći na ulazu u Veli Škor. Na zapadnoj strani dva su ulaza, jedan kod crkve sv. Roka, nasuprot onom kod crkve sv. Stjepana, čiji put vodi prema grčkom groblju i drugi, nasuprot onom na ulazu u Veli Škor, čiji put vodi prema pristaništu. Na sjeveru je jedan počasni ulaz po sredini bedema. Možda je postojao i ulaz s juga po sredini bedema, ali ga ja nisam crtao. Ulazi su uvučeni, s kulama i nadzirani sa stalnom stražom. Koliko je bio visok bedem možemo samo pretpostaviti. Sigurno 4-5 m, jer je u gradu bilo zgrada katnica koje su bile visine 5, maksimum 6 m. Zgrade uz bedem bile su vjerojatno niže.

Razmak među ulicama je jednak i iznosi 1/8 stadija.

Blokovi kuća su kvadrati veličine $22,625 \times 22,625$ m, a mogu neki biti i pravokutnici $22,625 \times 48,26$ m.

Trg - agora je po sredini grada i ulice ga tangiraju i iz tri ulaza pravocrtno dolazimo na nj. Na karti 7 agora je u omjeru 1 : 2, odnosno veličine $96,5 \times 48,25$ m = 4656,13 m².

Ima ukupno 8 redova blokova u smjeru istok-zapad, koji bez širina ulica daju dužinu od jednog stadija. Cijela dužina južnog bedema iznosi 235 m ($8 \times 22,625 + 6 \times 3 + 3 \times 2 + 2 \times 15 = 235$ m), a to je 777 stopa, odnosno 155 korak.

Duljina istočnog bedema jednaka je zapadnom i iznosi 207 m ($7 \times 22,625 + 3 \times 3 + 5 \times 2 + 2 \times 15 = 207$ m), a to je 685 stopa, odnosno 137 koraka.

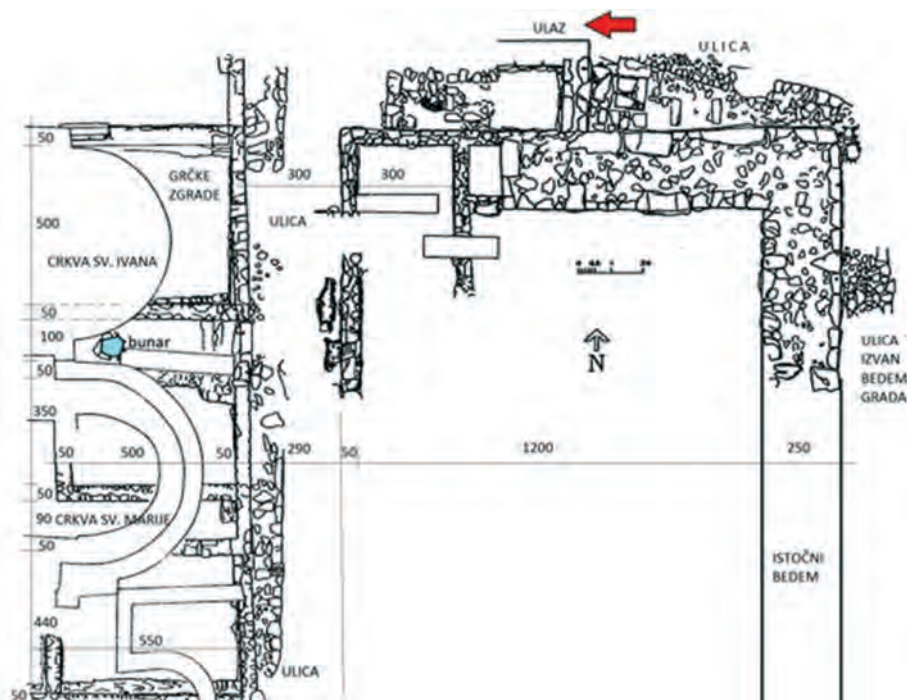
Ulice su širine oko 3 m glavne, što je 10 stopa, odnosno 2 koraka i oko 2 m sporedne, što je 6,5 stopa.

Grad zauzima površinu oko 5 ha.

U gradu je 48 blokova $22,625 \times 22,625$ m, od kojih je recimo 40 stambenih, jer su drugi za javne namjene. U stambenim blokovima, koji su mogli biti i s katom, mogle su biti smještene najviše 4 jedinice za četiri porodice u kojima su mogli stanovati, pretpostavljam, roditelji, sin sa ženom i troje djece (u prosjeku). Ako su stambeni blokovi imali i kat, barem djelomično, žitelja je moglo biti i više. Cijeli jedan stambeni blok mogao je biti za jednu imućniju ili višečlanu obitelj, a mogao je biti podijeljen na dvije stambene jedinice.

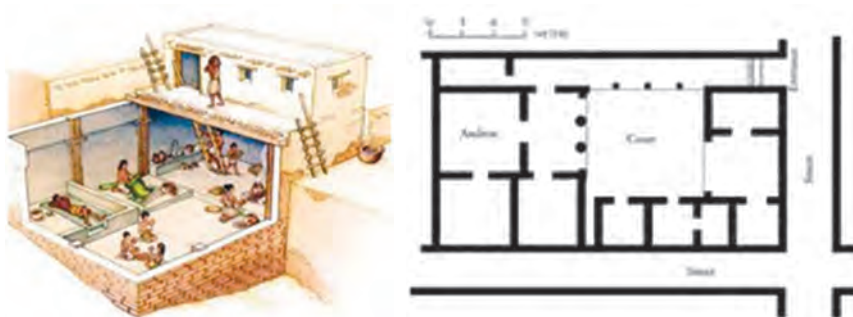
Pretpostavio sam blokove: 10 za jednu stambenu jedinicu u bloku, 20 za dvije stambene jedinice u bloku i 10 za četiri stambene jedinice u bloku. Stambenih zgrada bilo je i u prostoru 12 m od bedema do ulice. Ti blokovi bili su užji (vjerojatno 10 m), jer je uz bedem morao ostati prolaz od oko 2 m, kao što je slučaj kod južnog i

istočnog bedema, a kako bi se moglo prići i popeti na bedem. Pretpostavio sam da je tih blokova bilo 10 u kojima su bile po dvije stambene jedinice ili samo jedna. Odredio sam: 5 blokova za jednu stambenu jedinicu u bloku i 5 za dvije stambene jedinice u bloku. Iz ovog proizlazi da je u gradu moglo biti 55 obitelji. Ostalo su mogle biti radionice, skladišta i štale za stoku. U gradu je moglo živjeti oko 735 žitelja, od čega 420 odraslih (10 stambenih blokova \times 1 stambena jedinica u bloku \times 4 odrasle osobe + 20 stambenih blokova \times 2 stambene jedinice \times 4 odrasle osobe + 10 stambenih jedinica \times 4 stambene jedinice \times 4 odrasle osobe + 5 stambenih blokova uz bedeme \times 1 stambena jedinica \times 4 odrasle osobe + 5 stambenih blokova uz bedeme \times 2 stambene jedinice \times 4 odrasle osobe) i 310 djece (10 stambenih blokova \times 1 stambena jedinica \times 3 djece + 20 stambenih blokova \times 2 stambene jedinice \times 3 djece \times 10 stambenih blokova \times 4 stambene jedinice \times 3 djece + 5 stambenih blokova uz bedeme \times 1 stambena jedinica \times 3 djece + 5 stambenih blokova uz bedeme \times 2 stambene jedinice \times 3 djece). To nije mala brojka za ovakav grad. Na jednom hektaru živi $735 : 5 = 147$ stanovnika.

Istočni bedem s ulazom u grad, ulice i zidovi grčkih zgrada stambenog bloka pokraj i ispod crkava: sv. Marije i sv. Ivana i krstionice. Crtež iz 1965.

Znamo iz nalaza da su Grci gradili stambene kuće i van bedema grada. Primjer koji to potvrđuje nalazi se kod sonde južnog bedema gdje je otkriven zid grčke zgrade izvan bedema grada. Grad je bio tijesan, pa su Grci bili primorani tražiti odobrenje za gradnju svojih stambenih kuća, radionica i staja za stoku izvan bedema grada. U to vrijeme, Grci nisu više bili u sukobu s domaćim stanovništvom, koje se vremenom počelo i asimilirati. Grad s okolicom mogao je imati i preko 1500 stanovnika.

Crtež grčke kuće s katom i tlocrt stambene jedinice u stambenom bloku

Na danim primjerima grčkih stambenih zgrada - inzulama vidimo da svaka kuća ima unutarnje dvorište, uski ulaz, više prostorija, čak i kat. Tu je i primjer inzulama rimskog grada Timgrada, gdje se vidi velika sličnost s inzulama u Olinu. Dani su primjeri inzulama grada na padini, kod kojih je određen dio stambene jedinice s terasom koja ima pogled na krajolik. Vidimo odvojene prostore za ženu, a posebne za muškarca, posebni su prostori za goste i za prijem gostiju. U inzulama se čuvala i stoka (magarci, koze, ovce, perad) i ti su prostori bili uz sam ulaz, pa su ulazi u kuću morali biti širi ili su prostori za stoku imali direktan ulaz iz ulice. Uz bedeme grada bliže ulazu u grad bili su također prostori za držanje stoke. Inzule s atrijem (unutarnjim dvorištem) na ravnom terenu orijentirane su na atrij. Ulazi su uski i s njima se ulazi prvo u dvorište. Ulazi se iz sobe u sobu. Kuće su građene kamenom (zidovi), drvom (stropovi), šibljem, slamom i glinom (krovovi), i kamenim pločama (podovi). Kuće su imale ravne krovove. Vjerojatno je tako slično građeno i u Farosu. U prostorima u kojima se spavalo podovi su bili vjerojatno drveni.

Stambeni blokovi grčkog grada Olinta u omjeru 1 : 5. Stambena jedinica veličine je $16,5 \times 16,5$ m

Primjeri tlocrta inzula rimskog grada Timgrada veličine 17×17 m u omjeru 1 : 1, kakve su mogle biti i u Farosu

Tlocrti stambenih inzula grada na padini brjega

Stanovništvo je bilo uglavnom usmjereno na poljoprivredu. Bilo je nekoliko ribara, a ostalo su bili obrtnici i trgovci. Netko je morao i vladati gradom. Poljoprivrednici su imali svoje alate i oruđe za obradu polja i stoku, koja im je pomagala pri obradi polja i prijevozu plodina i drva. Za stoku su trebali imati štale, a za plodine skladišta. Proizvodnja vina i ulja zahtijeva vinariju i uljaru. Obrtnici: kovači, stolari, bačvari, kalafati, klesari, lončari, obučari, tkalci i užari trebali su svoje radionice, a trgovci svoje dućane. Vjerujem da je grad Faros to sve imao. Imao je čak i kovnicu novca. Ti prostori mogli su se nalaziti uza zidine grada, bliže ulazu i uz agoru, a neki su možda bili i u sklopu stambenih jedinica. Imao je grad i galije koje je trebalo uređivati za obranu od neprijatelja. Trebao je imati i vojnike.

Rekonstruirao sam stambeni blok prema djelomičnom nalazu grčkih zidova kod crkve sv. Marije i sv. Ivana. Četiri su stambene jedinice u bloku, dvije nešto manje južne i dvije veće sjeverne. Sjevernim stambenim jedinicama sam dao kat, jer tako ne čini sjenu ni sebi ni susjedima. Mislim da su Grci pazili da svi imaju pravo na sunce. Kako se povećavao broj članova obitelji postupno su kuće dobivale kat. Kod

ovakvog bloka s četirima stambenim jedinicama nema mjesta štalama, jer su stambene jedinice vrlo male, pa su štale bile zasebno. Bunar u uskom prolazu pripada svim stanovnicima iz stambenog bloka. On je zaštićen među zidovima i ima vrata, kako se ne bi voda zagadila i kako bi se kontrolirano uzimala kod oskudice ljeti. Vjerojatno je većina blokova imala bunar. Bilo je i javnih bunara, od kojih su mogli vodu svi u gradu koristiti, kao što je primjer s bunarom - kaptažom označenim na karti 5 s brojem 29. Bočata voda korištena je za napajanje stoke.

Stambeni blok 22,63 × 22,63 m grada Farosa s četirima stambenim jedinicama (moja rekonstrukcija)

Grad se mogao širiti jedino prema jugu - brdu. Istočno je bilo plodno polje, a zapadno groblje. Vidimo na karti 5. da su nalazi: broj 13 (fragmenti zidova južno od zida vrta do ulice Vagonj, sjeverno od dominikanskog samostana), grčka kuća u nalazu broj 2a, broj 14, broj 15, broj 17, broj 25 i broj 28 izvan okvira bedema grada

s njegove južne strane. Zagonetka mi je: zašto je grčka kuća poništena gradnjom „kule“ s vanjske strane južnog bedema? Prag ulaznih vrata te grčke kuće nađen je na zidu uza sam bedem, što znači da je bila izgrađena prije bedema. Ta je kuća vjerojatno bila izgrađena da bi se u njoj moglo stanovati za vrijeme gradnje grada i bedema. Kada je bedem izgrađen, tu je još bila kuća, jer je bedem nije poništio, već „kula“ koja je izgrađena dosta kasnije, kada kuća više nije bila u funkciji.

Moja je pretpostavka, na što me upućuju krajobrazne karakteristike zaljeva, da je luka bila zapadno od grada, gdje je more bilo dublje.

Škver bi bio na sjevernoj obali, nasuprot grada.

Blizu zapadnog ulaza u grad bile bi terme (pod crkvom sv. Roka). Na istoku grada trebale su biti druge terme, a pretpostavljam da su na lokaciji između dvaju ulaza u grad ili na mjestu pronađenog mozaika južno od župske crkve. Treba još to utvrditi temeljitijim sondiranjem južno od župne crkve.

Hram i javne upravne zgrade mogle su biti uz agoru. Još nije pronađena niti jedna javna zgrada.

Na karti 8 je naznačeno gdje bi mogla biti lokacija teatra. Pretpostavljena lokacija teatra je južno od luke, koja nije ograđena bedemima, pa tako nije ograđena niti pretpostavljena lokacija teatra.

Karta 8 s prikazom teatra (pretpostavljena lokacija). Na karti je i prikaz s pretpostavljenom linijom mora od Jakše Barbira iz 1980.

Krenimo rivom od trga Ploče prema zapadu i vidimo koliko ima danas ulica koje izlaze na rivu. Devet ih je, isto koliko je bilo ulica u gradu Farosu koje su u smjeru sjever-jug. Pogledajmo ulice u gradu Farosu (na karti 7) kako se skoro poklapaju s današnjim ulicama, koje su iskošene, u luku i izmaknute. Čak se skoro poklapaju i ulice koje polaze u smjeru istok-zapad. Mislim da to nije slučajnost.

Najviše me iznenadio položaj ulaza južno od župne crkve sv. Stjepana, i ulaz na ulazu u Veli Škor, kojom ulicom na zapadu izlazimo današnjom Sridnjom kolom na Velu Podložu i ulice koje iz grada izlaze na rivu u jednakom broju ulica grčkog grada Farosa.

Grad je u proporciji istostraničnog trokuta, 8 : 7 (8 blokova kuća u smjeru istok-zapad i 7 blokova kuća u smjeru sjever-jug proporcija je istostraničnog trokuta). Ovo proporcioniranje nije puka slučajnost, već pravilo. Mnogi antički gradovi i građevine proporcionirane su pomoću istostraničnog trokuta, na primjer: helenistički grad Olint, antički rimski grad Timgrad, u Splitu Dioklecijanova palača, Dioklecijanov mauzolej (danas crkva sv. Duje - splitska katedrala), protiron na Peristilu Dioklecijanove palače, zatim grčki i rimski teatri, Partenon na Akropoli u Ateni, Panteon - hram svih bogova u Rimu i Zabranjeni grad Peking. Grci su vrlo dobro poznavali geometriju i što predstavlja istostraničan trokut. Zamislite, i polje Hora je proporcionirano istostraničnim trokutom ($1 : 5 = 4\sqrt{3} : 35$), isto tako proporcionirano je u zlatnom presjeku ($1/8 \emptyset : 1$). U proporciji 3 : 4 stadija dijagonala je veličine 5 stadija i kada dijagonalu zarotiramo dobijemo u dužini polja (u smjeru istok-zapad) pet stadija, pravokutnik omjera 3 : 5, kojemu je proporcija $3/8 \emptyset : 1$. Tako su u polju raspoređeni putovi koji idu u smjeru istok-zapad na udaljenosti od 3 stadija i koji idu u smjeru sjever-jug na udaljenosti od 5 stadija.

Počelo se istraživati dno u luci Stari Grad i za sada se nalaze dijelovi posuđa i amfora. Pronađen je i jedan top s ostacima amfora blizu starog trajektnog pristaništa. To znači da su se lađe - galije sidrile i dalje od grada. Budući su galije krcate teretom imale dublji gaz, nisu mogle prići bliže gradu gdje je more bilo pliće. Nadam se, kada se bude istraživalo dno, da će se naići i na kamenje bedema. Kad se traži, uvijek se nešto nađe. Ovakvi planovi upućuju arheologe gdje treba tražiti, da ne istražuju nasumce.

Grčki vojnici na straži i grčki ratni brod

Bitka Grka na moru

Ivo Štambuk
**URBANISM AND ARCHITECTURE OF GREEK TOWN
PHAROS**

Summary:

The author summarizes archaeological findings in the old town center of Stari Grad, which have been published in papers by Jasna Jeličić Radonić, Branko Kirigin and Vinko Tarbušković and Work report of Muzej Staroga Grada (Stari Grad Museum) in 2013. According to findings published so far it can be assumed where the streets, which were in equal distances in directions north - south and east - west, were located. In that way the size of residential block, whose layout was in the shape of square with side size of 1/8 of stade, was determined. According to the finding of a recessed entrance at the east rampart next to the Church of St John, it was concluded that the distance between the first street and the rampart had to be 12 m so that a recessed entrance could be built and that residential blocks were not built next to a rampart but there was a narrow street between. The town was orthogonal, the same as Greek town Olynthus to which an equilateral triangle is written. Pharos had a floor plan dimension of 235 x 207 m, as shown in Map 7. There are three entrances from the east, two from the west, an honorary one from the north and maybe another one from the south. Archaeological findings in the sea revealed that the dock for galleys was located to the west from the town, where the sea was deeper, while the shipyard was located to the north, at the opposite side from the bay. Hora plain lies to the east from the town, and it is regularly intersected by paths in intervals of three stadia to the north - south direction and five stadia to the east - west direction. The cemetery was to the west from the town and several Greek graves have been discovered there. The sea level was lower for 120 cm at the time of building Pharos in the 4th century BC, so the town wasn't built on the peninsula because the areas of Tvrdalj square, Ploca, part of Šiberija and today's park and square with Fish market were land. There are some discovered findings of building walls and a street to the south of the town. That confirms that the town had a suburb outside the town walls in the only area where the town could expand since there is the plain to the east and the cemetery to the west.

Keywords: Pharos; Stari Grad; Hora - Stari Grad plain; equilateral triangle proportions; urbanism; architecture